

ŞƏRQİ ZƏNGƏZUR BÖLGƏSİNDƏ EKOSİSTEMİN ÖYRƏNİLMƏSİ VƏ MÜASİR DÖVRDƏ TURİZMİN İNKİŞAFININ YENİ PERSPEKTİVLƏRİ

Nərgiz Məmmədzadə

Odlar Yurdu Universiteti, Bakı
memmedzade.nergiz@oyu.edu.az

Ekosistem - mühitin canlı və cansız elementlərinin birliyini nəzərdə tutur. Ekosistemin öyrənilməsi təbiətin qorunması və təbii sərvətlərdən səmərəli istifadə edilməsi nöqtəyi-nəzərindən müasir dövrün ən aktual problemlərindəndir. Məqalədə *Şərqi Zəngəzur bölgəsində yerüstü və yeraltı su ehtiyatları, torpaq və bitki örtüyü, o cümlədən digər təbii sərvətlərin mövcud ekoloji vəziyyəti öyrənilmiş, xüsusilə, mineral və termal su ehtiyatlarından daha səmərəli istifadə yolları təklif edilmiş, turizmin inkişafı üçün yeni perspektivlər müəyyən edilmişdir. Azərbaycan ərazisində, xüsusilə Şərqi Zəngəzur bölgəsində turizmin inkişafının hökumətin əsas prioritetlərindən biri olması nöqtəyi-nəzərindən məqalə çox aktual mövzuya həsr olunmuşdur.*

Azərbaycan Respublikasının sosial və iqtisadi inkişafı onun elmi-texniki tərəqqisinə, əhalinin maddi rifahının yaxşılaşdırılmasına imkan yaradır. Aydındır ki, Azərbaycan külli miqdarda neft-qaz ehtiyatlarına malik olmaqla, müxtəlif bərk faydalı qazıntı yataqları və eləcə də müxtəlif tərkibli şirin (içməli), mineral, termal və sənaye əhəmiyyətli su yataqları ilə zəngindir.

Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunun yeraltı su ehtiyatlarının formalaşma şəraitinin öyrənilməsi onlardan istifadənin istiqamətlərini təyin etməyə imkan verir ki, bu da problemin aktuallığını təşkil edir.

Son zamanlar bütün dünyada olduğu kimi, Azərbaycan Respublikası ərazisində də içmək və məişət-də, təsərrüfatda istifadə etmək üçün nəzərdə tutulan şirin suların çatışmazlığı müşahidə edilməkdədir. Bu

problemin həlli yeni yeraltı şirin su yataqlarının kəşfinin vacibliyini gündəmə gətirir. Gündəlik həyatda şirin suların əlavə, həm də minerallaşmış suların istifadə olunur. Məsələn, insan orqanizminə qənaətbəxş fizioloji təsir göstərən, müalicəvi əhəmiyyətə malik mineral yeraltı suların geniş istifadə edilir. Yeraltı suların bəzi növlərinin (sənaye suları) tərkibində onların rentabelli istismarı və emalını təmin edən miqdarda qiymətli komponentlər və onların birləşmələri (yod, brom, bor, xörək duzu və s.) mövcuddur. Yeraltı suların kifayət qədər dərinliklərində isə termal suların böyük ehtiyatı toplanmışdır.

Təbii sərvətlər arasında öz xüsusi keyfiyyəti ilə seçilən mineral və termal sular müasir tələblərə cavab verən sanatoriya-kurort müəssisələrinin inşası üçün etibarlı hidromineral baza hesab edilə bilər. Belə ki, mineral və termal suların turizmin inkişafı üçün müalicə-kurort şəbəkəsində, kimya sənayesində, içməli məqsədlə (mineral süfrə suyu), termal suların ucuz elektrik enerjisi və təbii qazların, həmçinin spesifik mikroelementlərin alınmasında, yaşayış binalarının qızdırılmasında, istixana təsərrüfatının yaradılmasında və s. geniş istifadə etmək olar.

Şərqi Zəngəzur — Azərbaycanın 14 iqtisadi rayonundan biri olub: Cəbrayıl, Kəlbəcər, Laçın, Qubadlı və Zəngilan rayonlarını əhatə edir. Ərazisi 7448 km²-dir.

Rayon coğrafi mövqeyinə və tarixi abidələrinə görə turistik əhəmiyyət daşıyır. Burada İstisu, Minkənd, Tutqunçay kimi mineral bulaqlar, iqlim-balneoloji şərait, dağ meşələri kurort-rekreasiya məqsədləri üçün istifadə edilməsi nöqtəyi-nəzərindən çox perspektivlidir.

Tarixi memarlıq abidələri siyahısına Gəncəsər, Ağoğlu monastırları, Gürcülü, Məmmədbəyli türbələri, Xudafərin körpüsü və s. aiddir.

Kiçik Qafqazın Azərbaycan hissəsində yerləşən tədqiqat sahəsi şimal-şərqdə Kür çayı, cənub-şərqdə Araz çayı ilə həddəndir. Zonanın yer səthi ən mürəkkəb, maraqlı və sona qədər araşdırılmamış geoloji-tektoniki və hidrogeoloji şəraitə malikdir. Burada geoloji komplekslər qurşaq şəklində yayılmışdır, bu da qırıqlıq sahələrində yayılmış suların kimyəvi tərkibində özünü göstərir.

Ərazinin iqlim şəraiti öz mürəkkəbliyi ilə səciyyələnərək yeraltı su ehtiyatlarının formalaşmasında mühüm rol oynayır. Regionun iqlim şəraiti dağətəyi zonada mülayim-isti, dağlıq ərazilərdə isə soyuq olmaqla iki hissəyə ayrılır.

Tərtərçayın təbii rejimi antropogen amillərin təsiri nəticəsində tamamilə pozulmuşdur. Çay üzərində həyata keçirilən ən böyük layihə həm suvarma, həm də energetika əhəmiyyəti daşıyan Sərsəng su anbarının istifadəyə verilməsidir. Bu su anbarının istifadəyə verilməsi nəticəsində Tərtərin aşağı hissəsində olan 120 min ha əkin sahəsinin suvarılmasına imkan yaranmışdır. Su anbarının doldurulmağa başlandığı 1973-1974-cü illərdə aşağı byedə axım olmamışdır. Hazırda Sərsəng su anbarının lazım olan səviyyədə saxlanması üçün Tərtər çayının axımının 85-90%-indən istifadə olunur. Bundan başqa, Şıxarx məntəqəsindən aşağıda da çoxsaylı sugötürmə qurğuları vardır. Nəticədə ilin çox vaxtı Şıxarx məntəqəsindən aşağıda axım olmur. Son illərdə Sərsəng su anbarının işğal zonasında yerləşməsi, bu su anbarından istifadəni çətinləşdirmiş, vegetasiya dövründə su anbarından aşağıda yerləşən suvarma kanallarına su verilməsi dayandırılmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Sərsəng su anbarının suyu əsas təyinatından başqa, Qarabağ iqtisadi rayonunun içməli su təchizatı üçün də istifadə oluna bilər. Bu nöqtəyi-nəzərdən Sərsəng su anbarının vəziyyəti daim diqqətdə saxlanılmalıdır.

Qarabağ silsiləsinin cənub və cənub-qərb yamaclarında seyrək palıd meşəliyi tərkibində ardıc ağacları və qaratikan kolları 1000 m yüksəkliklərdə (xüsusilə qədim çay terraslarının çaqıladaşı və vulkanogen süxur çıxıntıları üzərində) geniş yayılmışdır. Zəngilan və Qubadlı dağları meşələrində də palıd və vələs ağacları əsas meşə əmələ gətirən ağac növləridir.

İstisu-Kəlbəcər hidrogeokimyəvi zonası, İstisu kurort rayonu daxil olmaqla, Tərtər çayının mənbə hissəsində çox böyük sahəni əhatə edir. Bu sahəyə, eləcə də Tutqun hidrogeokimyəvi yarımzonası daxildir. Cənubdan şimala doğru istiqamətdə Bağırşaq sahəsindən başqa, aşağıdakı mineral su qrupları ayrılmışdır:

1. Yuxarı İstisu mineral su qrupu
2. Aşağı İstisu mineral su qrupu
3. Kəlbəcər sahəsi mineral su qrupu

Ərazi işğal olunanadək bu suların bazasında balneoloji kurort kompleksi və su doldurma zavodu fəaliyyət göstərmişdir. Yuxarı İstisu yatağının suları müalicəvi sulardır və tərkibinə görə bioloji aktiv komponentlərdən silikat turşusunun və mərgümüşün olması balneoloji əhəmiyyətini daha da artırır. Təyinatı - xroniki mədə-bağırşaq traktı, qaraciyər, öd kisəsi yolları, qan azlığı xəstəliklərində istifadə olunur. İşğal

dövründə ermənilər Kəlbəcərin adını dəyişərək Karnaçar adlandırıblar. Sanatoriya kompleksləri və su doldurma zavodları bütün beynəlxalq qanunları pozaraq fəaliyyət göstərirdi.

Kəlbəcərin qərb hissəsində silsilə dağ yamaclarında İstisu yatağı yerləşir. İstisu yatağı 1139-ci ildə güclü zəlzələ nəticəsində əmələ gəlmişdir. Çox maraqlıdır ki, 1139-cu ildə həmçinin Gəncə şəhəri yerlə yeksan olmuşdur. Kəpəz dağının zirvəsi uçurularaq dağılması nəticəsində Gəncə çayının qolu olan Ağsu çayının qarşısı kəsilmiş və Göygöl gölü yaranmışdır.

Burada irili-xırdalı 60 mineral suların təbii çıxışları Tərtərçayın sahilində dəniz səviyyəsindən 2000-2400 m yüksəklikdə yerləşirlər. Bu bulaqlardan biri 8 m-dək hündürlükdə fəvvarə vurur. Hər il İstisu bulağından 3941 mln litr su çaya axır.

Karlovi Varı (Çexiya) bulaqlarının analoqu olan İstisuyun hərarəti 58,8°C, M=6,7q/l, tərkibi litium, brom, bor, yod, mərgümüş, fosfor, sink, mis, nikel, maqnezium elementləri ilə zəngindir.

Tutxun çayı hövzəsinin mineral suları karbon qazı ilə az doymuş olduğundan, sular hətta ən az dərinlikdə belə yüksək temperatura malik olurlar. Ümumi sərfi 500 m³/sut təşkil edir.

Yaxın gələcəkdə istifadəsi perspektivli sayılan praktiki və elmi-nəzəri cəhətdən ən əhəmiyyətli Kəlbəcər rayonunun termal su yataqlarıdır.

Yuxarı və Aşağı İstisu, Bağırmaq və Tutxun yataqlarının ümumi sərfi 6000 m³/sut həddindədir. Vaxtı ilə burada bilavasitə termal sulara onlarla kəşfiyyat quyuları qazılmış, ayrı-ayrı quyuların sərfi 300-1000 m³/sut, suyun yer səthində temperaturu 28-70°C olmuşdur.

Tutxun çayının dərəsində böyük bir sahədə Qoturlu, Qarasu, Mozçay, Kalfalı, Zülfüqarlı, Orclu mineral su bulaqları da geoloji cəhətdən böyük əhəmiyyətə malikdir.

Mineral sular istifadəsinə görə iki qrupa bölünür: daxili və xarici üzvlərin müalicəsi üçün.

İçməli müalicəvi mineral sular yer səthində çıxışları yerlərdə qablara doldurularaq istifadəsinə, onların digər müalicəvi xüsusiyyətləri ilə yanaşı, həm də ümumi minerallaşması 10-15 q/l arasında olduqda icazə verilir. Tərkibində aktiv komponentlər olduqda isə minerallaşma 10 q/l-dən az olduqda icazə verilir. Kimyəvi tərkibindən asılı olaraq, bəzi içməli mineral suların minerallaşması 15 q/l olduqda onların istifadəsinə icazə verilir.

Müalicəvi-süfrə mineral suları üçün, əgər onlar həkim tərəfindən müalicə üçün istifadəsinə təyinat verilərsə, ümumi minerallaşması 1-10 q/l olduqda təyin edilir.

Mədə-bağırmaq xəstəlikləri üçün əhəmiyyət daşıyan Kəlbəcər rayonundakı dünya şöhrətli "Karlovi Varı" mineral suyundan üstün olan "Yuxarı İstisu" (82 000 l/sut), "Aşağı İstisu" (260 000 l/sut), "Qoturlu" (70 000 l/sut), "Qarasu" (70 000 l/sut), "Mozçay" (150 000 l/sut), "Tutxun" (600 000 l/sut), Laçın rayonunda "Minkənd" (430 000 l/sut), Şuşada "Turşsu" (70 000 l/sut), "Şırlan" (342 000 l/sut) və s. bu suları butulkalar vasitəsilə realizə etmək və onların bazasında gözəl təbii və təmiz iqlim-hava şəraitindən istifadə edərək, müalicə ocaqlarının yaradılması mümkündür.

Beləliklə, demək olar ki, Azərbaycanın mineral su ehtiyatlarının 40%-ə qədəri işğaldan azad olunmuş ərazilərdədir. Burada yüksək ehtiyata malik mineral bulaqların üzərində müalicə, kurort-rekreasiya zonaları (rekreasiya (polyakca – recreacya – istirahət, Lat. recreatio – istirahət) – təbiətin qoynunda istirahət etmək və ya turist gəzintiləri yolu ilə sağlamlığın və əmək qabiliyyətinin bərpa olunması) yaradılmalıdır.

Ekoloji cəhətdən təmiz enerji mənbəyi olan yeraltı termal suların istifadəsi də böyük əhəmiyyət kəsb edir. Termal suların bu ərazilərdə geniş yayılmasına və böyük ehtiyata malik olmasına baxmayaraq, onlardan xalq təsərrüfatında heç bir məqsəd üçün istifadə edilmir. Termal mineral sular istisna olmaqla, bu suların temperaturu yer səthində əksər hallarda 40-45°C -dən 60-80°C arasında dəyişdiyi halda, onlardan istilik-enerji mənbəyi kimi istifadə edilmir. Bu suların istifadəsinin iqtisadi problemləri ya dövlət və ya xüsusi şirkətlər tərəfindən həll edilməlidir. Bu ərazilərdə olan zəngin yeraltı su ehtiyatlarından həm içmək, həm kənd təsərrüfatında, həm də elektrik enerjisi istehsalı üçün istifadə edilməlidir.

Bu ərazilərin ekoloji nəzarətdən kənarda qalması nəticəsində uzun illər su obyektlərinin vəziyyəti barədə dəqiq məlumatların əldə edilməsinin mümkün olmadığını nəzərə alaraq, çayların çirklənmə səviyyəsinə nəzarət məqsədilə müntəzəm monitorinqlər aparılmalıdır. Yerli və beynəlxalq akkreditasiyadan keçmiş laboratoriyalar tərəfindən aparılan analizlərin nəticələrinə əsasən həmin ərazidən axan transsərhəd çayların çirklənmə dərəcəsi müəyyən olunmalıdır.